

„Vidéki elégia”, avagy napjaink társadalmi folyamatainak dokumentumfilmes ábrázolása Sáp példáján

Absztrakt

A tanulmány egy marginális helyzetű kelet-magyarországi településen készült dokumentumfilm alapján vizsgálja a magyar-roma etnikai együttélési helyzet egy esetét és a vizuális ábrázolás vonatkozó nehézségeit. A szociális szakemberként tevékeny főhős monológja betekintést enged a politika rendszerváltást követően kibontakozó deprivációs folyamatokba, amelyek számtalan magyarországi vidéki lokális társadalomban hasonló módon játszódnak le. Az antropológiai szemléletű film és a vonatkozó elemzés célja, hogy az olvasót tájékoztassa azokról a szociokulturális jelenségekről, amelyek elkerülhetetlenül válnak társadalmunk egyre fontosabb közügyeivé.

Szerző

Biczó Gábor tanszékvezető egyetemi tanár a Debreceni Egyetemen. Szakterülete a szociokulturális antropológia tudománytörténete, kortárs kritikai elméletek, etnikai együttélési helyzetek vizsgálata, asszimilációkutatás, filozófiai antropológia, magyar-roma együttélés, a társadalmi integráció gyakorlata, antropológiai dokumentumfilm.

<https://doi.org/10.31176/apertura.2023.18.4.5>

„Vidéki elégia”, avagy napjaink társadalmi folyamatainak dokumentumfilmes ábrázolása Sáp példáján

A vidéki társadalmi folyamatok iránti tudományos érdeklődés az utóbbi években újra reneszánszát éli. Kötetek, konferenciák sokasága igyekszik bemutatni és értelmezni azokat a rendkívül sokszínű mechanizmusokat, amelyek a vidék fogalmának szemantikai tartalmában és általános használatmódjának gyakorlatában összemosódnak. ^[1] A vidék jelenségei iránti fokozott figyelem háttérben, a vonatkozó társadalmi közvélekedés alakulásában kétségtelenül fontos szerepet játszik a rendszerváltás óta eltelt bő három évtized néhány egymást erősítő, trendjellegű folyamata.

A vidék devalválódása arra az újra megerősödő, gazdasági, mobilitási és demográfiai tényekkel alátámasztható tendenciára utal, amely a ruralitáshoz sorolható színtereket a centrum – elsősorban az urbanizált és erőforrásokban gazdagabb települések és közvetlen térségeik – ellenpólusaként, az erre jellemző folyamatoktól történő elszakadás helyeként azonosítja. Eltekintve néhány ilyen-olyan okból kitüntetett település vagy szerencsésebb adottságú táj esetétől a nagybetűs vidék, beleértve az ott élő népességet, többnyire hátrányos helyzetű. ^[2]

Magyarországon közel 3200 település található, amelyből 2350-ben kétezer főnél kevesebben élnek, és közel ezer faluban a lakosság lélekszáma nem éri el az ötszáz lelket sem. Az ország kistelepüléseinek többsége halmozott értelemben perifériális helyzetű. Baranya, Borsod, Zala, Vas aprófalvas térségei mellett azonban a nagyobb lélekszámú településekkel jellemezhető úgynevezett belső perifériák – például a Közép-Tiszavidék számos községe – is túlnyomórészt erőforráshiányos, rossz forgalmi adottságú, infrastruktúrájukat tekintve kedvezőtlen helyzetű, népességüket nehezen megtartani képes lokális színterek.

A vidék leértékelődésének komplex okait összefoglaló módon a vidék szemünk előtt lejátszódó transzformációjával jellemezhetjük. A kortárs vidék közösségeinek népesedési viszonyai, etnodemográfiai sajátosságai – előregedő magyar helyi társadalom mellett gyakori jelenség a fokozatosan relatív többségbe kerülő fiatal és aluliskolázott roma népesség térnyerése –, illetve a képzett munkaerő elvándorlása miatt kialakuló kedvezőtlen gazdasági és munkaerőpiaci viszonyok, általánosan ismert tények. Szabolcs, Cserhát, Ormánság, Göcsej, Bihar, Sárrét, Őrség és sorolhatnánk történeti-néprajzi tájaink többségét, napjainkra fokozatosan kiürülő területek, ahonnan a mobilitásra képes népesség és elsősorban az iskolázott fiatal korcsoportok tömegesen vándoroltak el; manapság lényegében mind a vidék kortárs hanyatlástörténetének emblematikus helyei.

A perifériális vidék legtöbb színterét átható depraváció velejárója a folyamatokat a külső

megfigyelő szemszögéből egységes keretbe szervező homogenizáció. Első pillantásra a vidéket járó utazó a települések és a táj látványát átható sémákra lesz figyelmes. A periféria és a félperiféria benyomása, hogy olyan karakterszűrtést szenved, amely a történetileg kialakult mozaikszerű sokszínűséget megszünteti. A vidék társadalmi a lokalitás autochton folyamatainak eredményeként különállásukat, sajátos arculatukat, egyedi és más helyekkel összetéveszthetetlen sajátosságait lokális identitásként érvényesítették, és különböztették meg magukat mindenki mástól. Ezzel szemben manapság, legalábbis az elmúlt évtizedek tükrében úgy tűnhet, a vidék homogenizációja a helyi sajátosságok eltűnésével járt. Mintha a vidék egyfajta elmaradott ellenkulturális zárványként állna szemben a centrum progressziójával.

A folyamatok mögé pillantva, a különböző közösségekben, településeken terepmunkát végezve azonban a kép jóval árnyaltabb. A perifériák helyben maradó közösségei nem passzív elszenvedői a devalvációnak, a transzformációnak és a homogenizációnak társadalmi makrofolyamatainak, de legalábbis a helyek adottságainak függvényében, sokféle és igen változatos alkalmazkodási stratégia kidolgozására került sor. [3] Kutatási tapasztalataink szerint a helyi megoldások, a lokális „Kisvilágok” a mindennapok elviselhetősége érdekében tett erőfeszítései önmagukban is rendkívül figyelemreméltó, tanulságos jelenségek.

A vidék színtereit járva – az elmúlt évtizedben közel 30, többnyire kelet-magyarországi településen végeztünk antropológiai szemléletű terepkutatást – tapasztalatunk az, hogy az életvilágok mindennapjait többségében meghatározó társadalmi jelenségek, a magyar-cigány együttélési viszonyok kérdése, a helyi közösségfolyamatok és a népesség életviszonyait meghatározó belső kapcsolatháló rendszere egészen eltérő mintázatot mutat annak ellenére, hogy a demográfiai, az iskolázottsági és a munkaerőpiaci mutatók gyakran kísértetiesen hasonlóak. Antropológiai perspektívából minden hely alapvetően különbözik minden más helytől. [4] Azonban az a kérdés, hogy milyen is valójában egy hely, hitelesen csak az ott élők perspektívájának a feltárásán keresztül lehetséges. Az utazó, a kutató vagy a kívülről érkező érdeklődő nézőpontja itt másodlagos. Másként fogalmazva, azt a kérdést, hogy milyen a vidéken (meg)élni, azt a helyiek a saját életvilágukról alkotott értelmezései határozzák meg, amelyben a külső szemlélő nézőpontja elhanyagolható.

Az *AntRom Filmműhely* keretei között hosszú évek óta készülnek olyan dokumentumfilmek, amelyek az ottélők belső nézőpontjának ábrázolására törekednek, és a perifériális vidék lokális színtereinek recens társadalmi folyamatait örökítik meg. Az alapvetően két filmsorozat részeként készülő alkotások több párhuzamos célt szolgálnak. [5] Egyrészt az oktatás különböző szintjein, elsősorban a társadalomtudományi és pedagógiai képzésekben használható szakmai anyagok, amelyek segítenek értelmezni a kortárs vidék társadalmi folyamatait. A dokumentumfilmek alkalmasak a döntéshozók, a szakpolitika különböző szintjein tevékeny szakemberek munkájának támogatására, gyakorlati értékű elemzési anyagok. Végül, de nem utolsósorban a filmek nem titkolt szándéka az ismeretterjesztés, a vidék életvilágai iránt érdeklődők bevezetése egy-egy szintén társadalmi folyamatainak értelmezésébe.

Jelen írás a *Kisvilágok* sorozatnak a Sárrét egyik falujában, Sápon készült epizódjával foglalkozik.^[6] A kísérleti igénnyel összeállított félórás film a településen élő szociálpedagógus perspektívájából tárja a néző elé a hely az elmúlt évtizedekben végbement átalakulási folyamatát. A monológként megfogalmazott narratíva szubjektív perspektívája a néző számára láthatóvá teszi azt, hogy mit jelent ma értelmiségiként boldogulni egy vidéki kistelepülésen a politikai rendszerváltást követő negyedik évtizedben. A film elemző bemutatását megelőzően először a helyszín rövid leírására kerül sor.

Sápról röviden

A település a Sárrét néprajzi tájegység északi peremén található Berettyóújfalu és Püspökladány között, a Szolnokot Nagyváraddal összekötő vasútvonal mentén. A síkvidéki környezet és az egykor ingoványos-mocsaras terület népessége a lecsapolást követően elsősorban a mezőgazdaságból élt. Sáp fejlődése szempontjából az 1858-ban átadott vasútvonal meghatározó szerepet játszott, a helyieknek munkalehetőséget és a városi munkavállalás esélyét kínálta már a kései dualizmus gazdasági fellendülésének az időszakától kezdve.

Biczó Gábor – Szabó Henriett: Vidéki elégia

A rendszerváltást követően Sáp lassú átalakuláson ment keresztül, amelynek eredményeként a község viszonyai gyökeresen megváltoztak. A tekintélyes történelmi múlttal rendelkező település paraszti társadalmát meghatározó agrárkultúra az elmúlt évtizedekben lassan leépült. Ennek háttérben a magyarországi vidékre szinte mindenütt jellemző birtokkoncentráció áll, ami azt jelentette, hogy egyre kevesebb falusi család tulajdonába került a rentábilis mezőgazdasági tevékenységhez szükséges földterület túlnyomó része. A jelenség előzménye, hogy a korábban kisebb parcellákkal rendelkező helyiek a határban széttagolt földjeiket fokozatosan eladták a gépesített gazdasággal és tőkével rendelkező mezőgazdasági nagyvállalkozóknak. A folyamat eredménye, hogy hasonlóan a magyarországi vidék számtalan tájához, a korábban sokszínű agrártevékenység a földtámogatásokra épülő monokultúrás növénytermesztéssé silányult. A jelenség következménye, hogy a helyi népesség korábbi létalapját jelentő és a lokális kultúra működésében, valamint a sápiak identitásában hosszú generációkon keresztül fontos szerepet

játszó kötődés a „földhöz” elveszítette létalapját. Sápon egy-két nagygazda kivételével szinte mindenki felhagyott a földműveléssel, csupán a kiskertek és az ugyancsak fokozatosan háttérbe szoruló néhány háztáji utal az egykor virágzó mezőgazdasági kultúrára.

A földművelés térvesztésével az ennek a táptalaján szerveződött paraszti kultúra, valamint a jellemző társadalmi szerveződési mechanizmusok is érvényüket veszítették. A gazdálkodás helyébe lépő ingázó munkavállalás szinte kizárólagossá válása felgyorsította a fiatalok elvándorlását, ami a népességszám lassú csökkenését eredményezte. Az alapvetően idősebb, helyben maradó magyar népesség mellett az utóbbi évek jelensége a roma lakosság arányának növekedése, ami a helyi szakértői becslés szerint a falu népességének mintegy felét teszi ki. A helyben elérhető szolgáltatások korlátozottak, a körzeti orvosi ellátás manapság pár órás ügyeleti rendszert jelent a néhány éve még állandó szolgáltatás helyett, ahogy az élelmiszerboltok száma is fokozatosan csökken, és jelenleg már csak két kisebb egység szolgálja ki a sápiakat. A szolgáltatások hiányos infrastruktúrája részben a korlátozott keresletre vezethető vissza. A település önkormányzata az elmúlt években felújította a közintézményeket, modern óvodaépület, iskolaépület, orvosi rendelő, játszótér és művelődési ház szolgálná a településen élőket. A helyi társadalom, legalábbis a megfigyelő előtt feltáruló folyamatokat mérlegre téve, egész egyszerűen elveszítette érdeklődését lokális életvilága iránt. A *Vidéki elégia* című dokumentumfilm arra vállalkozik, hogy az egyébként általánosnak tetsző és sokfelé megfigyelhető hasonló társadalmi folyamatok Sápon azonosítható jellemzőit a településen maradó értelmiségi narratíváján és az ebben feltáruló interpretáción keresztül közvetítse a néző számára.

Az antropológiai ismeretrepresentáció kérdése a *Vidéki elégia* című dokumentumfilmben

A *Kisvilágok* filmsorozat a modern szociokulturális antropológia émikus nézőpontjának érvényesítésére törekszik. [7] Ennek lényege esetünkben az, hogy a filmekben bemutatásra kiválasztott helyszínek, közösségek, személyek életvilágai olyan természetes színterek, amelyeket antropológiai terepként fogunk fel. A dokumentumfilmek az antropológiai szemléletű terepcentrikus megközelítés eredményei, amelyekben az interjúk készítésére épülő dokumentarista látásmód a meghatározó. A filmek képi/vizuális felépítése a narratívák jelentéstartalmát elmélyítő, hangsúlyozó és értelmező funkciót szolgál, a szerzői szándék dekódolását támogató „tervezett” látványvilágként működik. A *Kisvilágok* a lokális partikularitás filmjei, amelyek összhangban az antropológiai látásmódot meghatározó émikus szemlélettel az életvilágok egyediségét és az ezt megalapozó kivételesség megragadását tűzi ki céljául. A filmsorozat mottója, Claudio Magris kortárs olasz író megközelítésének parafrázisában mindezt kifejezően foglalja össze: „minden hely, legyen az a külső szemlélő számára bármilyen érdektelen vagy kicsiny, valójában az ott élők perspektívájából megfellebbezhetetlen módon a világ közepe. [8] A legfontosabb világ, ahol egy egész élet leélését követően sem kell úgy éreznie az embernek, hogy

bármi fontosból kimaradt volna.”

A *Vidéki elégia* főhőse Berettyóújfaluban, speciális lakásotthon vezetőjeként tevékeny szociálpedagógus. Az egyik szomszédos településről szüleivel tizenéves kamaszként beköltöző nő elbeszélése egyszerre leírása és értelmezése az elmúlt három évtized lokális társadalmi folyamatainak. A filmterv alapjául szolgáló ötlet, mely szerint egyetlen komplex, monológként előadott narratíva elégséges alapot kínál ahhoz, hogy egy olyan bonyolult és konfliktusokkal terhelt helyi társadalomról láttelepet készítsünk, mint Sáp, okkal vethet fel kétségeket. A tervezés fázisában és a koncepció kidolgozásakor legalább három antropológiaelméleti kérdés tisztázása megkerülhetetlen feladat volt. Egyrészt vizsgálatra szorult, hogy miként képezheti, vagy képezheti-e egyáltalán hiteles módon alapját a lokális társadalmi közösségfolyamatok és a Sápra jellemző etnikai együttélési helyzet bemutatásának egyetlen elbeszélő narratívája? Továbbá fontos elemezni, hogy a monológ miként lehet koherens úgy, hogy a korlátozott filmidő a nyersanyagban rendelkezésre álló tényeknek és értelmezéseknek csak egy töredékét engedi beépíteni. Másként fogalmazva, kérdés, hogy milyen módon oldható meg a narratíva felépítése egy vállaltan redukált közléstartalommal szerkesztett monológ esetében úgy, hogy a saját közösségének társadalmi folyamatait elemző beszélő hitelessége a néző szemszögéből belátható legyen. Végül, de nem utolsósorban a tervezés fázisában magyarázatra szoruló elméleti alapkérdésnek tűnt a helyszín társadalmi folyamatainak ismeretében, hogy miként lehet a település kortárs viszonyainak középpontjában álló kérdést, a magyar-roma etnikai együttélési helyzet ábrázolását hitelesen végrehajtani, ha a néző erre csak egyetlen narratív perspektívából nyer rálátást? Mindhárom a fentiekben felvetett probléma alapvetően érintette a *Vidéki elégia* terveinek kidolgozását, és egyben utal arra az antropológiai szemléletű dokumentumfilmekkel szemben okkal elvárható elméleti tudatosságra, amely a tudásterület kritikai korszakának meghatározó kérdését, az ismeretreprezentáció problémáját állítja érdeklődésünk középpontjába. De nézzük sorjában!

Miért és miként lehet hiteles – akár tudományos értelemben érvényes – egyetlen értelmezői narratíva egy lokális társadalom komplex folyamatainak bemutatását tekintve? A modern szociokulturális antropológia történetének egyik érdekes műfaji kísérlete az antropológiai portré.^[9]

¹ A részletektől eltekintve a portréműfaj lényegében azzal szembesít bennünket, hogy a terepmunka-centrikus antropológia esetében a tudományos értékű ismeretek elsőrendű forrása a kutató közvetlen tapasztalata a tanulmányozott társadalomról. Ennek eredete a személyes interakció keretei között a „bennszülött” (interjúalany) a saját lokális életvilágába, „otthonába” a kívülről jövő és alapvetően idegen kutatót bevezető narratívája. Az antropológus találkozásai végső soron mindig olyan szövegek feltárását célozzák, amelyek „szerzői”, az adatközlők hitelesen leképezik a kutatás keretei között megtapasztalt életvilág sajátosságait. Ebben az összefüggésben mindenki a saját lokális életvilágának olyan „bennszülöttje”, aki a kortárs kritikai antropológiai nézőpontból alkalmas arra, hogy értelmező narratíváin keresztül az „idegent” eligazítsa.

Az antropológiai portréban létrehozott narratíva, tehát az elbeszélői és az ezzel kapcsolatban létrehozott kutatói értelmezés – tudományos – igazságértékének a befogadásához a tudásterületet

jellemző kritikai perspektívának a megértésére van szükségünk. A portré alanyának narratívájában kimondott és az ennek értelmezésére épülő következtetések igazságértékének státuszát ugyanis nem a természettudományok területén kidolgozott objektív tudás (ismeret) paradigmatis keretei között ragadhatjuk meg. A portré jelentőségét, esetünkben a depravációnak és deprivációnak kitett lokális társadalomban, Sápon élő szociális szakember narratíváját ugyanis csak annak a kérdésnek a tudatosítását követően vehetjük górcső alá, ha megközelítésünkben arra koncentrálunk, hogy milyen az a helyi társadalom, amely lehetővé teszi azt a személyt, aki esetünkben elbeszélésén keresztül bevezet életvilágának működésébe. A portré alanyának narratívájában feltáruló világértelmezést végső soron az a társadalmi környezet indukálja, amely az egyén megélt mindennapiságának szociokulturális színpadaként funkcionál.

A film kidolgozásával kapcsolatban felvetett második elméleti feladat a *Vidéki elégiát* működtető szerkesztett monológ koherenciájával kapcsolatos kérdésekhez köthető. Okkal merül fel ugyanis, hogy a monológként elhangzó narratíva a főhőssel felvett interjúszövegeknek csupán a töredékét tartalmazza, erősen szűrt válogatás. Másként: kérdés, hogy milyen strukturális elvek határozzák meg a monológ tartalmát képező elemek összeválogatását, illetve milyen koncepcionális célokat szolgál a kiemelt narratívaelemek sorrendje, tehát miként áll kapcsolatban egymással az elbeszélői üzenet és a filmkészítői szándék?

A Sáp kortárs viszonyait tárgyaló film narratív strukturális elveit firtató kérdés értelmezése elválaszthatatlan Clifford Geertz interpretív antropológiai módszertanától.^[10] Mint az közismert, Geertz a terepkutatás metodológiájának megújítójaként a tanulmányozott közösségek narratív konstrukciós mechanizmusait az antropológiai megértés kulcskérdéseként határozta meg. A „sűrű leírásnak” elkeresztelt újítás lényege az volt, hogy az antropológiai kutatómunka során a kultúrákat olyan működő „szövegmezőként” fogta fel, amelyek önmagukban álló komplex narratív univerzumokként funkcionálnak.^[11] Minden a terepmunka során hallott és felgyűjthető narratíva egy-egy értelmezési variációként nyitja meg a beszélők életvilágát. A különböző narratívák gyakran egymással rivalizáló és ellentmondásokkal terhelt kijelentések halmazaként állnak rendelkezésre. Geertz szerint a kutató szempontjából az elbeszélők eltérő interpretációit tartalmazó narratívákkal kapcsolatos feladat nem az, hogy miként lehet kijelölni a leginkább autentikus verziót. Minden szöveg egy-egy, az elbeszélője szemszögéből hiteles értelmezés, amit az tesz jelentőssé, hogy a helyi társadalom lehetővé teszi elbeszélését olyan valaki szövegeként, aki a közösséghez tartozik.

A fentiek tükrében a sápi illetőségű szociális szakember monológja olyan konstrukció, amely a filmet készítő a főhős által elbeszélte narratívák egészére vonatkozó értelmezéseinek az eredményeként és a film főhősenek a lokális közösségre vonatkozó álláspontját összefoglalva került összeállításra.

Biczó Gábor – Szabó Henriett: Vidéki elégia

A sápi helyzetről készült dokumentumfilm összeállítási tervének kimunkálását befolyásoló harmadik alapvető elméleti kérdés a lokális társadalom működését meghatározó etnikai együttélési helyzet bemutatásának a problémája. Az egyébként is szenzitív téma, a vidéki marginális közösségek magyar-roma együttélési kapcsolatviszonyainak tárgyilagos ábrázolása nehéz feladat. A filmben választott megoldás, az egyetlen szereplő narratívájának centrumba állítása még inkább fajsúlyos kérdésként láttatja a téma dokumentarista reprezentációjának ügyét. A film tervezésekor fontos megközelítésként hagyatkoztunk Gregory Bateson klasszikus konfliktuselméleti megközelítésére.

A Sápon, ahogy az elmúlt évek terepkutatásai során szerzett számos tapasztalat tükrében megfogalmazható, a magyar és roma közösségek, ezek csoportjainak együttélési viszonyait a helyi társadalmak, ahogy a külső megfigyelő is, legtöbbször egyfajta oppozícióként látja, illetve láttatja. A felgyűjtött narratívák többsége az etnikai részközösségek kapcsolatait a konfliktus – vagy annak valamilyen megnyilvánulási formájaként érthető – fogalmi kereteinek dimenziójában értelmezi. A többségében látens és elsősorban a kölcsönösen erős előítéletektől táplált helyzet egyfajta készenléti állapot, ahol a felek az együttélésben rejlő konfliktuspotenciál ellenőrzésére törekednek, mert az eskaláció elkerülése minden szereplő kölcsönös érdeke. Ugyanakkor általában a kapcsolatokat, a mindennapi érintkezést az izoláció, a szegregáció és a diszkrimináció stratégiája jellemzi.

Bateson egy 1936-ban megjelent könyvében (*Naven*) dolgozta ki a schismogenesis elméletét.^[12] A pápua-új-guineai iatmul közösségben végzett kutatásai során lett figyelmes arra, hogy a lokális közösségekben a társadalmi konfliktusok eskalációja jóval a tényleges eseményt megelőzően eldőlt. Felfogásában a konfliktus kifejlődésének kulcsa a társadalmi egyének viselkedésének függvénye. Álláspontja szerint a közösségi életben az azt meghatározó egyéni – személyközi szinten megvalósuló – interakciók során a viselkedési normák differenciálódása egyfajta „szakadást” eredményez a társadalmi kapcsolatokban. Minél több olyan interakcióra kerül sor egy közösségben, ahol a „Másik” és az általa reprezentált csoport megítélésével kapcsolatban negatív visszacsatolási tapasztalatra tesznek szert az érintettek, annál gyorsabb a konfliktuspotenciál elmélyülése. Bateson szerint a kérdés mindig az, hogy meddig fordítható vissza egy konfliktus, ami attól függ, hogy az interakciókban halmozódó kölcsönösen negatív tapasztalatok kumulációja

mikor éri el a kritikus tömeget, ahonnan az eszkaláció visszafordíthatatlan.

Bateson klasszikus antropológiai konfliktuselméleti alapvetése a sápi társadalmi folyamatok reprezentációját illetően a film összeállítási tervének elkészítésekor fontos szempontként került meghatározásra. A főhős monológjából a magyar-roma együttéléshez társuló konfliktuspotenciál elmélyülésére derült fény. Az értelmezés és az azt alátámasztó tárgyilagos esetpéldák beépítése a narratívába ugyanakkor az együttéléssel kapcsolatos többségi sztereotípiák szándékolatlan megerősítését eredményezheti, aminek az elkerülése ugyancsak fontos feladat volt.

Összefoglalva kijelenthető, hogy a *Vidéki elégia* részben a sápi társadalom bonyolult közösségfolyamatait figyelembe véve, részben a filmben választott ismeretreprezentációs megoldás, a monológforma alkalmazását tekintve több, önmagában is összetett elméleti probléma forrása. Ezek kezelése az alkotói szándék szerint a film tervezésekor és a kortárs antropológia diszciplináris szempontjainak figyelembevétele mellett volt lehetséges. Ahhoz, hogy a vállalkozás sikerét mérlegre tehessük, meg kell ismerkednünk a film szerkezeti felépítésével.

A *Vidéki elégia* szerkezeti felépítése

A dokumentumfilm szerkezeti sajátosságai és ezzel összefüggésben az egyes egységek tartalmi-funkcionális státusza a legkézenfekvőbb megoldást követve a főhős monológjának a felépítésén keresztül mutathatók be.

A monológ elégikus hangnemben megfogalmazott első szakaszából a néző számára egy átlagos magyar vidéki kistelepülés hanyatlástörténetének a kulisszái rajzolódnak ki. A visszaemlékezésésként elmondott szövegből fény derül a rendszerváltás időszakát jellemző virágzó helyi társadalmi élet részleteire. A megidézett jelenetekből egy összetartó, gazdag közösségi élettel, bálokkal, szüreti mulatsággal, focimeccsekkel, egymást segítő szomszédokkal jellemezhető életvilág képei elevenednek meg.

A faluban régen sokkal több ember élt, napközben sokkal több ember volt az utcán, nagyobb volt az iskola létszáma. Több idős is volt, többen dolgoztak az önkormányzatnál, volt nyüzsgés a faluban. Emlékszem, hogy reggel, amikor az iskolába indultam, már a boltba mentek az emberek, ide mentek, oda mentek, tehát voltak emberek az utcán. Illetve volt nyugdíjas klub, anyukám is járt. Nótakör az idősebbeknek, focicsapat volt Sápon, sokkal nagyobb élet volt, mint most. Többen is voltak az emberek, és volt közösségi élet. Volt tűzoltó egyesületünk, polgárőr egyesület, locsolóbál például, több bált rendeztek itt a faluban. Szalonnasütés volt az idősebbeknek, Bojtor Imre népdalkör, szüreti bálakat rendeztek a fiataloknak, táncoltak az óvodások, a kisebb iskolások, a nagyobb iskolások, a felnőttek, mindig volt valami, amire készüljön a falu. Társadalmi munka keretében járdát építettek az emberek, a temetőt rendbe rakták, most ez nincs sajnos. Még emlékszem rá, hogy úgy építkeztek itt is az emberek, hogy megyek, segíték

neked, és a következő héten te jössz, és te segítesz nekem. Sajnos ma már ilyen nincsen a faluban. Volt közösségi élet, most sajnos semmi nincs. [13]

Biczó Gábor – Szabó Henriett: Vidéki elégia

Az „idill” kontúrjai az elbeszélő monológjából világosan kirajzolódnak, és a néző a főhős szemtanúként elbeszélte szövegéből megértheti, hogy a kisközösségek működésének záloga a lokális humán tényező, a közösségéért aktívan cselekvő és tenni képes népesség. Értelmezésében a virulens közösség feltételeinek megszűnésében előkelő helyen szerepel a helyi értelmiség eltűnése, a fiatalok elvándorlása, a falu népességmegtartó erejének csökkenése, ami szükségszerűen vezet a falusi „Kisvilágok” és társadalmaik leépüléséhez.

Biczó Gábor – Szabó Henriett: Vidéki elégia

A fiatalok elvándorolnak. Már az iskolát nem itt járják, óvodába nem itt járnak a gyerekek, elidegenednek a falutól, és elmennek, másfele telepednek le. Egyre kevesebben vagyunk. Szerintem a mi kis falunkban kellene 2-3 olyan ambiciózus fiatal, aki összefogja a megmaradt kis népességet, és próbál valamit tenni. Programot szervezni, hogy ez a kis helyi közösség jobban összekovácsolódjon. Az itt maradt idősök aránya nagyon magas, illetve a romák aránya is folyamatosan nő, viszont a fiatalok száma csökken. Ritka az a fiatal, aki itt marad a faluban. Vagy aki itt tervez, akinek az a célja, hogy itt telepedek le és itt maradok. Elmennek továbbtanulni, új társaságba kerülnek, kinyílnak előttük bizonyos lehetőségek, és inkább azzal szeretnének élni. [14]

Biczó Gábor – Szabó Henriett: Vidéki elégia

A monológ első strukturális egysége a nézőt a színtér bemutatásán túl a főhős személyes életvilágában is eligazítja, látni engedi a falusi környezetben élő értelmiségi mindennapjainak néhány fontosabb részletét és az ezt jellemző attitűdöt.

Én például nem tudom azt elképzelni, hogy ne műveljem meg a kertet, vagy ne legyen állat a kertben. Nincs kitartás az emberekben, megszűnt a munka szeretete. Látom a fiatalokat a faluban. Mi régen segítettünk a szüleinknek. Már most facebookoznak, számítógépeznek, nem igazán szeretnek a szülőnek segíteni. Nem ezt látja a szülőtől, hogy segítetek, meg csináljuk együtt, szerintem inkább ez a szocializációs hátrány, én ezt így hívnam. Mert aki ezt nem tanulja meg, annak hátránya fog származni ebből az életben. Én ebben nőttem föl, én ezt láttam az édesanyámtól, és én ezt is adom tovább a gyerekeimnek. Ezt látják tőlem, és ezt adom tovább. ^[15]

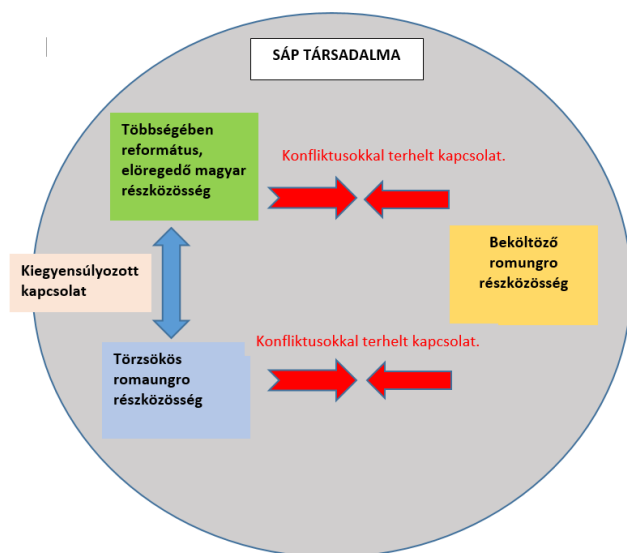
A monológ második strukturális szakasza vezeti be a nézőt a sápi társadalom mindennapjait meghatározó alapvető témába, az etnikai együttélési viszonyok elemzésébe. A főhős narratívája két síkon, a személyes érintettség és a tárgyilagos elemzés igényével megfogalmazott kijelentések szintjén mutatja be a magyar-roma kapcsolatokat lokális természetrajzát. A szöveg bevezeti a nézőt a bonyolult helyi társadalom belső világába és látni engedi a főhős érintettségét az etnikai együttélés következményeit illetően.

Amikor mi ideköltöztünk, 4-5 tősgyökeres sápi roma család élt itt. Azok a családok itt maradtak, viszont az ő rokonságuk, ismerőseik közül nagyon sokan betelepedtek, és szerintem ma már a falunak az 50 százaléka roma. Kimondhatjuk bátran, hogy az 50 százaléka, ha nem több. Tehát nő folyamatosan, az utóbbi fél évben is 3-4 család költözött ide. Az óvodába 99 százalékban roma gyerekek járnak, az iskolában pedig 90 százalékuk roma. [...] Két roma lány osztálytársam volt, akik még mindig itt élnek, a többiek magyarok. A fiam 1996-ban született, ide járt Sápára óvodába, nagyon szeretett ide járni. Akkor már vegyesebb volt a gyermekek összetétele, akkor már több volt a roma gyerek. Óvodában semmi gond nem volt velük, viszont amikor átkerült az általános iskolába, sok probléma volt. Több radírt vett el, mint kenyeret, otthonra, magyarán mondva. Az én

fiam ilyen csendes természetű gyerek volt, nem szólt, de láttam rajta, hogy nem jól érzi magát az iskolában. A második félévig járt ide a fiam iskolába, addigra már annyira kiéleződött itt ez a helyzet az iskolában, hogy jobbnak láttam úgy dönteni, hogy kiveszem az iskolából. A második félévben átvittem Földesre, és bementem az igazgatónőhöz, a Zsuzsa nénihez, a mindenki Zsuzsa nénijéhez, akkor még ő volt az igazgató, és elmondtam neki, hogy nagyon szeretem a falut, nincs senkivel semmi problémám, de egyszerűen a magatartás, a gyerekek magatartását akkor már nem nagyon tudták kontrollálni a pedagógusok. Volt ez a konfliktus a gyerekek között, elvették a szendvicset, elvették a ceruzáját, elvették a radírját, szóltam, nem tudták az iskolában ezt kezelni, és ez így fokozódott, fokozódott, és aztán úgy döntöttem a gyerekem érdekében, hogy átviszem Földesre. Jobban szót fogadtak az idősebb pedagógusoknak, a fiatalabbak viszont már nem tudtak boldogulni. Nem fogadtak szót, a szülők nem ismerték el őket, nem fogadták el, nagyon sok probléma volt, volt verekedés is az iskolában, amikor a szülő megverte a fiatal pedagógust, végighúzta a hajánál fogva, azt még én is láttam. Csak azért, mert nem engedte haza az iskola után, hogy még maradjon korrepetáláson a gyerek. Mit képzelsz, hogy az ő gyerekét korrepetálásra fogja?! Sápon nem a tősgyökeres helyi romákkal van a probléma, hiszen nekik a nagyszüleik, a szüleik, a gyerekeik is itt éltek, ismernek bennünket, nem egy, nem két család segít nekik. [...] Nem a helyi romákkal van a probléma, hanem az újonnan betelepülőkkel. Nem akarnak beilleszkedni a sápi közösségbe, hoznak olyan új életformát, amely az itteni élettel, meg egy normális, hétköznapi ember felfogásával összeegyeztethetetlen. Inkább velük van a probléma. A prostitúciót például ők hozták be a faluba, pszichoaktív szereket árulnak, alkoholizálnak, hangoskodnak, zenélnek. A prostitúció az utóbbi két évben már Sápon is megvan, eddig elvitték, akik sajnos lesüllyedtek erre a szintre, azokat a fiatal lányokat meg tudták szólítani. Most már az utóbbi két évben az is mindennapi, hogy itt a faluban folyik ez a csúf üzlet, sajnos. Ezt mind a betelepülő romák, a helyi romák nem. Ott soha nem volt ilyen. Dolgoztak, sok roma volt vasutas régen, a mezőgazdaságban dolgoztak, velük nincs semmi gond. A betelepülő romák hozzák ezeket a nagyon rossz szokásokat vagy viselkedési formát, addig nem volt Sápon ilyen. Vannak már olyan roma családok, aki már elhordják a gyerekeiket másik faluba. Nem konfrontálódnak velük, egymás mellett élnek, de ők nem csinálják azt, ők is elítélik. [16]

A szövegből a néző megismerheti a sápi társadalom szerkezetét, a részközösségek kapcsolatrendszerét. Az elbeszélő elemző értelmezése belülről, a helyiek perspektívájából láttatja azokat a társadalmi folyamatokat, amelyekhez az alkalmazkodás minden érintett szemszögéből hatalmas kihívásként érzékelhető. Az elbeszélésből kiderül, hogy a falu népességmegtartó képességének csökkenése elválaszthatatlan az etnodemográfiai folyamatok tendenciáitól. A többségében idős magyar népesség mellett a lassan túlsúlyba kerülő roma közösség nem alkot homogén csoportot. A törzsökös és több generáció óta együtt élő sápi romák a magyarokkal való együttműködésről hosszú és kölcsönösen előnyös szabályokkal jellemezhető tapasztalatokkal rendelkeznek. A helyi társadalom jellemzéséből azonban az is kiderül, hogy a törzsökös roma

közösség mellett egyre nagyobb befolyásra tesz szert egy-két beköltöző család, akik életmódjukkal és értékrendjükkel is alapvetően eltérnek a helyben élőktől. A kriminalizált életvitelt folytató beköltöző családok a drogkereskedelem és a prostitúció meghonosításával alapvető közösségi szabályokat sértenek. A főszereplő monológja több összefüggésben is megvilágítja azt a folyamatot, amelynek eredményeként a település a kifejezés közvetett és közvetlen értelmében is „kiürült”.

Sáp társadalmi kapcsolatviszonyai (Saját szerkesztés)

A főhős monológjának harmadik szerkezeti egysége, egyúttal a film zárása, az elbeszélő a közösségfolyamatokban játszott szerepének az elemzését tartalmazza. A főszereplő narratívája a saját személyes feladat és felelősségvállalás függvényében tárgyalja azt a kérdést, hogy az egyénnek milyen küldetése lehet életvilága mindennapi viszonyainak alakításában, a konfliktusokkal terhelt együttélés kezelésében.

Szerintem, ha olyan helyi programokat szerveznének, ahol különösen odafigyelnének a roma-magyar kapcsolatra, és a programokkal kicsit közelebb kerülnénk, megismernénk egymást, akkor szerintem ezen lehetne javítani. Van a Sáp közösségi csoport az interneten, és többször kiírják a romák is, hogy miért nincs falunap, olyan jó lett volna egy falunap, nálunk miért nincs soha semmilyen rendezvény. Az igény a részükről is jelezve van. Nincsen, aki megszervezze, nincsen olyan személy, aki a kezébe vegye az ügyet, megszervezzék egy falunapot, vagy egy Sáp-hétvégét. Nincs, aki megszervezze. Mindenkinek minden ingyen kéne. Ha felmerül például az, hogy adjunk be ezer forintot, azt már senki nem hajlandó. Ingyen kéne, és készen kéne. Mindenki azt várja, hogy majd a másik, a másik csinálja meg. Senki nem vállalja föl, hogy akkor szervez valamit. [...]

Szeretem a falut, szeretem az itt élő embereket, csak elszomorít ez a mostani helyzet. Kis faluban élek, de néha úgy érzem, hogy inkább egy nagyvárosban, mert senki nem ismer senkit. Egy falu, ahol hiányzik a helyi értelmiség, ott a falu lesüllyed. Nincs tovább élet,

nincs közösség, Az értelmiség összefogja, összekovácsolja, megfelelően bánik az emberekkel, úgy egy roma emberrel, ahogyan egy magyar emberrel. [17]

A film főszereplőjének értelmezésében Sáp esete arra mutat rá, hogy mennyire fontos minden közösség életében azoknak a meghatározó személyiségeknek a kitermelődése, akik a közösségfolyamatok indukálásában és szervezésében tevéleges szerepet vállalnak. Minden helyi közösség elemi érdeke, hogy olyan működési szabályokat alakítson ki, amely saját, jól felfogott érdekében kiemeli és támogatja a fejlődését szolgáló aktorait.

Biczó Gábor – Szabó Henriett: Vidéki elégia

Összefoglalás

A *Vidéki elégia* szerkezeti felépítésében a szerzők törekedtek arra, hogy az antropológiai ismeretrepresentáció nehézségével kapcsolatban fentebb felmutatott tényezőket a film kidolgozásában érvényre juttassák. Ezek szerint a portréjellegű megközelítést kihangsúlyozó narratív megoldás, a monológforma alkalmazása is lehet alkalmas eszköze a tárgyilagos és társadalomtudományi értékű következtetések megfogalmazásának. A főhős személyes hangvételű elbeszélése ugyanis tartalmát tekintve túlmutat a szubjektív horizonton. Ahogy ez a narratívából kiemelt szövegrészekből is kirajzolódik, a beszélő értelmező megközelítése egyszerre képviseli az egyén perspektíváját és ötvözi a helyiek saját közösségükre vonatkozó általános és összefoglaló megállapításait. Másrészt az elbeszélő szövege a néző szempontjából teret nyit azoknak az indirekt módon azonosítható narratíváknak az azonosítására, amelyek párhuzamosan, mintegy polifon variánsként tetten érhetők a sápi helyi társadalmi diskurzusban. Az elvándorló fiatalok, a helyben maradó idősök, a törzsökös romák megannyi, a filmnarratívában indirekt módon tetten érhető alternatív hang, amelyek közvetve járulnak hozzá a bonyolult társadalmi folyamatok filmes reprezentációjához. Végül, de nem utolsó sorban a néző a filmnarratíva tartalmi elemzése alapján pontos betekintést nyerhet a helyi társadalom működését meghatározó legfontosabb kérdés, az etnikai együttélés mikéntjének részleteibe. Kiderül, hogy az oppozíció a háromosztatú helyi társadalomban nem a magyarok és romák, hanem a normakövető és a normaszegő csoportok szembenállásaként értelmezendő. A főhős szövegéből kirajzolódó árnyalt értelmezés befogadása

hozzájárulhat annak a megértéséhez, hogy a magyar-roma együttélési helyzetek szituatív jelenségek, amelyek hiteles értelmezése mindig és kizárólag az adott eset függvényében lehetséges, így ellenáll az általánosítási kísérleteknek.

Jegyzetek

1. Egyik legfrissebb kaleidoszkóp a Jakab Albert Zsolt és Vajda András szerkesztésében napvilágot látott *Vidékiség és vidékkutatás a Kárpát-medencében* tematikus kötet. (Kolozsvár–Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság és a Néprajzi Múzeum, 2021.)
2. A centrumok szuburbánus vonzaskörnyezete népességösszetételét és erőforrásellátottságát tekintve is megkülönböztetésre szorul az általános depravációnak kitett perifériális és félperifériális vidék színtereivel összevetésben.
3. A lokális vidéki életvilágok szituatív alkalmazkodási gyakorlatainak értelmezésére és különös tekintettel a magyar-roma együttélési helyzetek elemzésének egyik fontos újabb példája Szabó Henriett három nyírségi településen – Hodász, Nagyecsed, Nyírvasvári – végzett kutatásai alapján készült monográfiája. (Vö. Szabó Henriett: *Variációk az együttélésre*. Budapest, L'Harmattan – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2023.)
4. Vö. Waldenfels, Bernhard: *Ortsverschiebungen, Zeitverschiebungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2009. 95–126.
5. A *Kisvilágok* sorozat elsősorban a vidéki perifériális társadalmak magyar-cigány együttélési mintázatainak változatait és a színterek közösségfolyamatait mutatja be. A sorozatban kilenc különböző településen (Kisköre, Tiszalök, Hajdúdorog, Nagyecsed, Hodász, Nyírvasvári, Mérk, Hosszúpályi, Sáp) készült egy-egy epizód. A *Kik vagyunk és miért...?* címmel jegyzett filmsorozat a portréműfaj igényével egy-egy roma származású értelmiségi életútján keresztül enged bepillantást az életsors és a keretül szolgáló helyi társadalom viszonyaiba. A filmek megtekinthetők itt: <https://gygyk.unideb.hu/antrom-filmmuhely-filmek>. A programhoz készült, a kutatás és az elkészült filmek bemutatását, valamint elemzését támogató módszertani kötet Biczó Gábor – Soós Zsolt – Szabó Henriett: *Kisvilágok. Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása*. Hajdúböszörmény, Debreceni Egyetem GyGyK, 2022. (<https://maddock.hatter.it.unideb.hu/portal/displayDocument/Szervezeti%20t%C3%A1rak/Kari%20t%C3%A1rak/GYFK/Kiadv%C3%A1ny%C3%A1r>)
6. A tanulmány témája a szerző (a *Vidéki elégia – Sáp* című dokumentumfilm társszerzője Szabó Henriett) saját munkájának az elemzésére épül, ami talán furcsa és kevésbé elegáns eljárás: egy filmről nem az alkotó feladata, hogy írjon. Ugyanakkor jelen esetben a dolgozat tárgyát képező film, valamint az ezt megalapozó antropológiai terepmunkák, az évek óta folytatott kutatások indokolhatják, hogy az olvasó a filmhez fűzött egyfajta kommentárként kezelje a leírtakat. Kommentárként, ami a tudásterület egyik kiemelkedő kortárs szaktekintélye, Johannes Fabian szerint az antropológiai (etnográfiai) munka lényege. (Vö. Fabian, Johannes: *Etnography as Commentary*. Durham, Duke University Press, 2008.)
7. Vö. Biczó Gábor: *A „Mi” és a „Másik”*. L'Harmattan, Budapest, 2018. 57–60.
8. Magris, Claudio: *Kisvilágok*. Budapest, Libri, 2012.
9. Az antropológiai portré műfaji kísérlete a tudománytörténet elmúlt másfél évszázadában számos példával illusztrálható. A kortárs szerzők közül kiemelkedő jelentőségű Vincent Crapanzano munkássága, aki a portré keretei között, lényegében egyetlen személy világképén keresztül tesz láthatóvá lokális társadalmakat. *The Fifth World of Forster Bennett* (1972) egy navajo indián, míg a *Tuhami* (1980) egy

- marokkói cserepesmester portréja. (Crapanzano, Vincent: *The Fifth World of Forster Bennett. Portrait of a Navajo*. University of Nebraska Press, Lincoln – London, 2003; Crapanzano, Vincent: *Tuhami: Portrait of a Moroccan*. Chicago, University of Chicago Press, 1985.
10. Vö. Biczó Gábor: *A „Mi” és a „Másik”*. Budapest, L'Harmattan, 2018. 125–158.
 11. Geertz, Clifford: Sűrű leírás. In uő: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris, 2001. 194–226.
 12. Vö. Bateson, Gregory: *Naven: A Survey of the Problems suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*. Stanford, Stanford University Press, 1936.
 13. Részlet P.L.E. sápi lakos megszólalásából a *Vidéki elégia – Sáp* című dokumentumfilmből. (Lásd Biczó Gábor – Szabó Henriett 2022.)
 14. Uo.
 15. Uo.
 16. Uo.
 17. Uo.

Irodalomjegyzék

- Bateson, Gregory: *Naven: A Survey of the Problems suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*. Stanford, Stanford University Press, 1936.
- Biczó Gábor: *A „Mi” és a „Másik”*. Budapest, L'Harmattan, 2018.
- Biczó Gábor – Soós Zsolt – Szabó Henriett: *Kisvilágok. Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása*. Hajdúböszörmény, Debreceni Egyetem GyGyK, 2022.
- Biczó Gábor – Szabó Henriett: *Vidéki elégia. Sáp*. Kisvilágok sorozat, dokumentumfilm (28'00") (2022) <https://gygyk.unideb.hu/node/507>
- Crapanzano, Vincent: *Tuhami: Portrait of a Moroccan*. Chicago, University of Chicago Press, 1985.
- Crapanzano, Vincent: *The Fifth World of Forster Bennett. Portrait of a Navajo*. Lincoln – London, University of Nebraska Press, 2003.
- Fabian, Johannes: *Etnography as Commentary*. Durham, Duke University Press, 2008.
- Geertz, Clifford: Sűrű leírás. In uő: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris, 2001.
- Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Vidékiesség és vidékkutatás a Kárpát-medencében*. Kolozsvár–Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság és a Néprajzi Múzeum, 2021.
- Magris, Claudio: *Kisvilágok*. Budapest, Libri, 2012.
- Szabó Henriett: *Variációk az együttélésre*. Budapest, L'Harmattan – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2023.
- Waldenfels, Bernhard: *Ortsverschiebungen, Zeitverschiebungen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2009.

© Apertúra, 2023. nyár | www.apertura.hu

webcím: <https://www.apertura.hu/2023/nyar/biczo-videki-elegia-avagy-napjaink-tarsadalmi-folyamatainak-dokumentumfilmes-abrazolasa-sap-peldajan/>

<https://doi.org/10.31176/apertura.2023.18.4.5>

